

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 46 (2020)

ΤΧ. 46
Έτος 2020

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

εκδόσεις
Ελληνική Εταιρεία
Πολιτικής Επιστήμης

Γιώργος Κατρούγκαλος
Ανελεύθερη Δημοκρατία και Αντιδημοκρατικός Φιλελευθερισμός

Σπύρος Κατσάς
Δημόσια σφαίρα και θρησκευτικό επιχείρημα στο πλαίσιο της μετακοσμικής κοινωνίας

Σπύρος Σακελλαρόπουλος
Η σύγκρουση του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας Σ. Κυπριανού με το κυπριακό κοινοβούλιο (1984-1985) ως μορφή κρίσης του κράτους

Γιάννης Σκλαβούνος
«Νεο-ολιγαρχική» πολιτική; Ιδιότητα του πολίτη, κόμματα και δημοκρατία σε μια εποχή μετάβασης

Κωνσταντίνος Ράντης
Η κανονιστικότητα στη «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» του Karl Marx

Μ. Παντελίδου Μαλούτα-Λ. Ζηργάνου Καζολέα
Νεολαία, αριστερή ψήφος και ριζοσπαστισμός τη δεύτερη δεκαετία του 2000

Λεωνίδας Μακρής
Η Διάκριση μεταξύ Ουδετερότητας και Τελειοκρατίας στην Πολιτική και Ηθική Φιλοσοφία του Φιλελευθερισμού: Τι είναι και γιατί έχει σημασία

Η κανονιστικότητα στη «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» του Karl Marx

Κωνσταντίνος Ηλία Ράντης

doi: [10.12681/hpsa.20852](https://doi.org/10.12681/hpsa.20852)

Copyright © 2020, Κωνσταντίνος Ηλία Ράντης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ράντης Κ. Η. (2020). Η κανονιστικότητα στη «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» του Karl Marx. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 46, 124–147. <https://doi.org/10.12681/hpsa.20852>

Η κανονιστικότητα στη «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» του Karl Marx

Κωνσταντίνος Ράντης*

Περίληψη

Στην παραδοσιακή θεωρία, που χωρίζει σαφώς φιλοσοφία και επιστήμη, ηθική και οικονομία, θεωρία και πράξη, κανονιστική και περιγραφική θεωρία, είναι διαδεδομένη η άποψη ότι η μαρξική θεωρία στερείται μιας κανονιστικής διάστασης. Ωστόσο, η «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» του Marx δεν είναι «ηθικολογούσα κριτική», αλλά ως εμμενής κριτική του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού βρίσκει τα εμμενή κριτήριά της, το κανονιστικό της στοιχείο μέσα στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα. Ο Marx καταφάσκει αρχικά στα αιτήματα του καντιανού πρακτικού Λόγου (ελευθερία, ισότητα), για να αποδείξει στη συνέχεια ότι στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό πραγματοποιούνται μόνο φαινομενικά. Μέσω της μεταμόρφωσης της αξίας ως αυτόματου υποκειμένου καταδεικνύεται στη μαρξική θεωρία ότι οι κυρίαρχες κανονιστικές ιδέες της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας (δικαιοσύνη, ελευθερία) μετατίθενται από τη σφαίρα του δικαίου στη σφαίρα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, από την περιοχή της κυκλοφορίας στην περιοχή της παραγωγής και ότι αυτές από τυπικές, φορμαλιστικές νόρμες της αστικής κοινωνίας μετασχηματίζονται σε υλικές (κοινωνική δικαιοσύνη, κοινωνική ελευθερία).

Λέξεις κλειδιά

Ηθικολογούσα κριτική, εμμενής κριτική, αυτόματο υποκείμενο, εμπραγμάτωση, κανονιστικές ιδέες και υλικές νόρμες

* Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήμα Φιλοσοφίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων @ krantis@uoi.gr

Normativity in the “Philosophical Social Theory” of Karl Marx

Konstantinos Rantis

Abstract

Based on traditional theory, which clearly distinguishes between philosophy and science, ethics and economics, theory and practice, prescriptive and descriptive theory, a widespread opinion claims that Marxian theory is lacking a normative dimension. But rather than being a “moralizing critique”, the “philosophical Social Theory” of Karl Marx is an immanent critique of the capitalist formation of society and finds its immanent criteria, its normative element, within social reality itself. Marx first affirms the postulates of Kantian practical reason (freedom, equality) in order to prove later that in capitalist society, they are only seemingly realized; he therefore immanently reverses them. Through the transformation of value into the automatic subject, Marxian theory demonstrates that the prevalent normative ideas of modern political philosophy (justice, freedom) are transferred from the area of law into that of critique of political economy, from the circulative field into the domain of production and that these formal, formalized norms are transformed into material ones (social justice, social freedom).

Keywords

Moralizing critique, immanent critique, automatic subject, reification, normative ideas and material norms

1. Η «ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ» ΤΟΥ KARL MARX ΚΑΙ Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ

Κάθε φορά που τίθεται το ζήτημα της επικαιρότητας μιας θεωρίας στην εποχή μας, εν προκειμένω της μαρξικής θεωρίας, ας έχουμε κατά νου τη θέση του G. W. F. Hegel ότι η επικαιρότητα μιας φιλοσοφικής θεωρίας έχει να κάνει με δικά μας ερωτήματα και με το πως απαντάμε σ' αυτά με τη βοήθεια αυτής της θεωρίας (πρβλ. Hegel, 1994, σελ. 4). Αν μας βοηθάει να απαντήσουμε στα ερωτήματά μας, τότε αναδεικνύεται και η επικαιρότητά της. Ειδικά για τη μαρξική θεωρία η επικαιρότητά της έγκειται στο εξής: αν ο Karl Marx υπήρξε ο κατ' εξοχήν κριτικός του καπιταλισμού (πρβλ. Adorno, 1964/2008, σελ. 79), τότε όσο κυριαρχεί ο καπιταλισμός, ανεξαρτήτως των εξωτερικών μεταμορφώσεών του, η θεωρία του εξακολουθεί να είναι επίκαιρη. Αυτή είναι μια γενική θέση, που πρέπει να εξειδικευθεί ως προς το ποιο στοιχείο της μαρξικής κριτικής είναι αυτή τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή επίκαιρο. Τι είναι επίκαιρο απ' αυτήν εξαρτάται από την ιστορική συγκυρία και τη θεματολογία που κυριαρχεί στη φιλοσοφική και επιστημονική συζήτηση του παρόντος, καθ' όσον αυτή, στην προσπάθειά μας να απαντήσουμε στα ερωτήματα της ιστορικής συγκυρίας, συνδέεται άρρηκτα με τον έλεγχο της κοινωνικής πραγματικότητας μέσω της αντιπαράβολής εννοιών και αντικειμένων σχηματίζοντας έναν αστερισμό, «τον αστερισμό υποκειμένου και αντικειμένου, στον οποίο το ένα εισχωρεί στο άλλο» που «είναι η αλήθεια» (Adorno, 2006, σελ. 162).

Στο πλαίσιο της πρακτικής φιλοσοφίας και, ειδικά, της πολιτικής φιλοσοφίας φαίνεται να κυριαρχεί στην εποχή μας η συζήτηση για τις κανονιστικές ιδέες της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της αναγνώρισης (πρβλ. Horn, 2003, σελ. 82 κ.ε.). Στον αντίποδα αυτής της συζήτησης βρίσκεται η άποψη ότι στη μαρξική κοινωνική θεωρία λείπει η κανονιστική διάσταση (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 17). Πίσω απ' αυτήν την προσέγγιση για τη μαρξική θεωρία κρύβονται αντιλήψεις όπως ο χωρισμός της ηθικής από την οικονομία (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 17), η εξίσωση της κοινωνικής φιλοσοφίας με την πολιτική φιλοσοφία ιδίως στην αγγλοσαξονική εκδοχή της (πρβλ. Honneth, 1994, σελ. 10), η επικέντρωση της πρακτικής φιλοσοφίας αποκλειστικά στον πρακτικό Λόγο (πρβλ. Lutz-Bachmann, 2013, σελ. 178 κ.ε.) και ο χωρισμός της θεωρίας από την κοινωνική πράξη όπως αποτυπώνεται στη βεμπεριανή θεωρία της αξιολογικής ουδετερότητας (πρβλ. Adorno, 1977, σελ. 774). Αν ακολουθήσουμε την ανάλυση του Max Horkheimer, είναι αντιλήψεις που ανήκουν στην παραδοσιακή θεωρία και όχι στην Κριτική Θεωρία, υπό την έννοια ότι η Κριτική Θεωρία δεν αποσκοπεί στην καλύτερη

περιγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά στην άρση της κοινωνικής αδικίας (πρβλ. Χορκχάμερ, 1984, σελ. 60). Οριοθετείται δηλαδή στον σύγχρονο φιλοσοφικό λόγο (Diskurs) ένα πλαίσιο συζήτησης, που ακυρώνει εξ υπαρχής το εγχείρημα του Marx να υπερβεί τις κλασικές διχοτομίες της παραδοσιακής θεωρίας μεταξύ της φυσικής επιστήμης και της επιστήμης της κουλτούρας, μεταξύ των επιστημονικών τομέων, μεταξύ φιλοσοφίας και επιστήμης, μεταξύ θεωρίας και πράξης, μεταξύ περιγραφικής και κανονιστικής θεωρίας (πρβλ. A. Schmidt, 1968/2018, σελ. 48 κ.ε.).

Όντως στον Marx δεν υπάρχει η παραδοσιακή ηθική φιλοσοφία (Moralphilosophie, Ethik)¹ χωρισμένη από την εν γένει κοινωνική θεωρία, ούτε απαντά μια διάκριση της πολιτικής από την κοινωνική φιλοσοφία, γι' αυτό υιοθετούμε τον όρο «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» (Adorno, 1964/2008, σελ. 220: σημ. 1), που συμπεριλαμβάνει ό,τι εννοείται υπό τον όρο «στοιχεία μιας φιλοσοφικής θεωρίας της κοινωνίας» (στο ίδιο, σελ. 48 κ.ε.) και ανταποκρίνεται στη μαρξική προσπάθεια σύλληψης «μιας θεωρίας της κοινωνίας ως ολότητας» (στο ίδιο, σελ. 14), καθώς αυτή επικεντρώνει στην «ενότητα της συναλλακτικής οικονομίας και της κοινωνικής διαδικασίας» (Braunstein, 2011, σελ. 274, σελ. 288· Demiroνιό, 1999, σελ. 467). Βεβαίως ο Marx δεν έχει πραγματευθεί την ηθική φιλοσοφία χωρισμένη από τη «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» του, αλλά στα έργα του απαντούν κριτικές προτάσεις περί ηθικής (Moral), προτάσεις που έχουν πάντοτε αρνητική χροιά ή ειρωνεία για τα μορφώματα της αλλοτριωμένης συνείδησης και είναι διεσπαρμένες στο συνολικό έργο του, καθ' όσον αυτός απέρριπτε εξ υπαρχής την αυτονομία της ηθικής. Έτσι, στο συνολικό του έργο προσκρούουμε μεταξύ άλλων σε προτάσεις όπως «συζήτηση περί ηθικής», «ηθική καζουϊστική», «κήρυγμα», «καθαρή ηθική», «φυγή στην ηθική» ή «εθνοοικονομική ηθική» (πρβλ. Vieth, 2016, σελ. 162). Αν παραμείνει κανείς σ' αυτήν τη φαινομενικά «ηθικολογούσα κριτική» του Marx (Marx, 1847/1990), που ο ίδιος απέρριπτε, θα μείνει με την εντύπωση ότι ο Marx αντιπαραθέτει στην χωρίς αναστολές απληστία του κέρδους και τον εγωιστικό υπολογισμό, που κυριαρχούν στην καπιταλιστική οικονομία, αφηρημένες νόρμες και αξίες μιας ηθικής, οι οποίες επιβάλλονται στη σφαίρα της οικονομίας απ' έξω (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 75 κ.ε.).

Ωστόσο, δεν πρέπει να επικεντρώσουμε αποκλειστικά σ' αυτές, επειδή η κανονιστικότητα δεν απαντά στη μαρξική θεωρία όπως στην παραδοσιακή θεωρία,

1 Για τη διάκριση μεταξύ ηθικής φιλοσοφίας (Moralphilosophie, Ethik) και ηθικής (Moral) (πρβλ. Lutz-Bachmann, 2013, σελ. 18· πρβλ. Schmid Noerr, 2006, σελ. 9 κ.ε.: πρβλ. Schweppenhäuser, 2003, σελ. 17 κ.ε.).

όπου η κανονιστικότητα καταλήγει να είναι η εφαρμογή αφηρημένων νορμών σε διάφορες περιοχές (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 17), ακόμη και στην έλλογη ηθική φιλοσοφία καντιανού τύπου (πρβλ. Schmid Noerr, ό.π., σελ. 120), ή να διακρίνουμε τις νόρμες που ακολουθεί το επικοινωνιακό πράττειν (αλληλόδραση) από τις νόρμες που ακολουθεί το εργαλειακό πράττειν (εργασία) (πρβλ. Habermas, 1967/1969, σελ. 34, σελ. 45· κριτικά σ' αυτό πρβλ. F. W. Schmidt, 1971, σελ. 43). Η μαρξική “φιλοσοφική κοινωνική θεωρία”, χωρίς να χωρίζει την εργασία από την αλληλόδραση, εμπεριέχει υπόρρητα νόρμες όπως αυτοπραγμάτωση, αυτονομία, κοινωνική ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη, κοινωνική ελευθερία (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 17· πρβλ. Schmid Noerr, ό.π., σελ. 121). Αυτή αναπτύσσει «από τις ίδιες τις μορφές της υπαρκτής πραγματικότητας την αληθή πραγματικότητα ως το δέον (Sollen) της και τον τελικό σκοπό της» (Marx, 1843/1982, σελ. 487), δηλαδή βρίσκει το κανονιστικό μέσα στο πραγματικό (πρβλ. Fleischer, 1980/2016, σελ. 403), την κανονιστικότητα μέσα στη σφαίρα της οικονομίας, ως να κάνει χρήση μιας «ενταγμένης οικονομικής ηθικής» (integrative Wirtschaftsethik) (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 77), εν αντιθέσει προς τη σύγχρονη αντίληψη που θεωρεί τη σχέση οικονομίας και ηθικής ως διαφορά (πρβλ. Wieland, 1993, σελ. 7). Το ζητούμενο της μαρξικής “φιλοσοφικής κοινωνικής θεωρίας” είναι η επανένωση οικονομίας και ηθικής, αυτή στρέφεται αφενός εναντίον της ισχύουσας οικονομικής ηθικής στην οποία εφαρμόζονται αφηρημένες αρχές σε εμπειρικές περιπτώσεις, αφετέρου ασκεί κριτική εναντίον μιας στενής αντίληψης της ηθικής, προάγοντας μια ευρύτερη φιλοσοφία του οικονομικού πράττειν (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 17), όπως μας δείχνει ο μόνιμος υπότιτλος «κριτική της πολιτικής οικονομίας» του κύριου έργου του Marx, του *Κεφαλαίου* (*Das Kapital*) (πρβλ. A. Schmidt, 1968/2018, σελ. 52).² Επομένως, η κανονιστικότητα απαντά στη μαρξική θεωρία και θεματοποιείται μάλλον στα ερωτήματα περί κοινωνικής αδικίας, της αναγκαιότητας υπέρβασής της, καθώς και της αναγκαιότητας μετάβασης από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας.

2. Το *Κεφάλαιο* είναι ένα συστηματικό έργο in progress: η επεξεργασία του αρχίζει με το ακατέργαστο σχεδιάσμα του 1857-1858, από το οποίο προήλθε η *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* του 1859, συνεχίζεται με τα χειρόγραφα του 1861-1863 και του 1864-1865, παραμένοντας, εν τέλει, ημιτελές με τη δεύτερη έκδοση από τον ίδιο τον Marx του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867) το 1872. Μεταξύ των ετών 1872-1875 ο Marx έκανε τις τελευταίες διορθώσεις του για τη γαλλική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Οι υπόλοιποι τόμοι εκδόθηκαν μετά θάνατον «πειραγμένοι», ως γνωστόν, από τον Friedrich Engels (πρβλ. Rosdolsky, 1968, σελ. 24 κ.ε.: πρβλ. Fetscher, 1999, σελ. 100).

2. ΕΜΜΕΝΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗ, ΟΧΙ ΗΘΙΚΟΛΟΓΟΥΣΑ ΚΡΙΤΙΚΗ

Στο πλαίσιο της υλιστικής σύλληψης της ιστορίας ο Marx ερμήνευσε την ηθική ως έκφραση των εκάστοτε ταξικών συμφερόντων και ο πρακτικός στόχος της θεωρίας του ήταν η έλλογη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων εν αντιθέσει προς την κυρίαρχη αντίληψη της κοινωνικής ηθικής της παραδοσιακής θεωρίας, η οποία ήταν μια έλλογη ρύθμιση του κράτους (πρβλ. Schmid Noerr, ό.π., σελ. 120). Τόσο το κράτος όσο και η ηθική δεν ήταν για τον Marx τίποτε άλλο από έκφραση των οικονομικών σχέσεων. Στον νεαρό Marx για παράδειγμα η κριτική της θρησκείας κατέληγε στην ηθική διατύπωση του πολιτικοχειραφетικού του ενδιαφέροντος:

«η κριτική της θρησκείας τελειώνει με τη θεωρία ότι ο άνθρωπος είναι το ανώτατο ον για τον άνθρωπο, δηλαδή με την κατηγορική προσταγή της ανατροπής όλων των σχέσεων στις οποίες ο άνθρωπος είναι ένα ταπεινωμένο, ένα υποδουλωμένο, ένα εγκαταλελειμμένο, ένα περιφρονημένο ον» (Μαρξ, 2014, σελ. 154).

Ο Marx όμως δεν ηθικολογεί για να στηρίξει το επιχείρημά του για την υπέρβαση των καπιταλιστικών σχέσεων, καθ' όσον θεωρούσε περιττή την ηθική αξίωση και την ηθική εντολή, όπως τις υπογραμμίζει λ.χ. στην κριτική του στον Max Stirner (Marx and Engels, 1845-46/1990, σελ. 232, σελ. 238) ή στην κριτική του στον Pierre Joseph Proudhon (Μαρξ, 2016, σελ. 64: σημ. 38· πρβλ. Heinrich, 2013, σελ. 142 κ.ε.). Για να συλλάβει τις τάσεις της ιστορικής ανάπτυξης βασίζει την κριτική του στην αντικειμενική διαλεκτική των τεχνικών παραγωγικών δυνάμεων και των προσαρμοζόμενων σ' αυτές κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, αλλά και στα υλικά ταξικά συμφέροντα των απαλλοτριωμένων, οι οποίοι πρέπει να αποκτήσουν ταξική συνείδηση, να ενωθούν αλληλέγγυα για να ανατρέψουν το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα (πρβλ. Schmid Noerr, ό.π., σελ. 120). Ας υπομνησθεί ότι εδώ βρίσκεται η ρίζα της διάστασης μεταξύ του τεχνικο-κοινωνικού και του πρακτικο-αξιολογικού στοιχείου της μαρξικής θεωρίας, ή της αντίφασης μεταξύ της κριτικής της πολιτικής οικονομίας και της θεωρίας της ταξικής πάλης (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 79· πρβλ. Καστοριάδης, 1985, σελ. 48· πρβλ. Psychopedis, 2000, σελ. 270). Η ηθική για τον Marx δεν είναι ενιαία, αλλά διχασμένη σε ηθική των κυρίαρχων και ηθική των κυριαρχούμενων, η κυρίαρχη ηθική είναι η ηθική των κυρίαρχων (πρβλ. F. W. Schmidt, 1972, σελ. 138), η εμμενής πραγματική αντίθεσή της δεν υπερβαίνεται με ηθικό αναστοχασμό αλλά με αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων (πρβλ. Schmid Noerr, ό.π., σελ. 120).

Ο Marx ακολουθώντας τον Hegel αναδεικνύει μέσα στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα τα εμμενή κριτήριά της και δεν τα φέρνει απ' έξω όπως η

υποκειμενική ηθική ή η έλλογη ηθική φιλοσοφία. Οι ηθικές αξιώσεις εμπεριέχονται στην ίδια την κοινωνική πραγματικότητα (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 120 κ.ε.· πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 76 κ.ε.), με άλλα λόγια ο Marx ασκεί εμμενή κριτική (πρβλ. Fetscher, ό.π., σελ. 100· πρβλ. Lohmann, 1980/2016, σελ. 247 κ.ε.). Έτσι, στη μαρξική θεωρία της υπεραξίας ο Marx δείχνει ότι στη σφαίρα της κυκλοφορίας πραγματοποιούνται ψευδώς τα ιδεώδη της αστικής κοινωνίας ελευθερία, ισότητα και ιδιοκτησία (πρβλ. K blier, 2011, σελ. 35). Η σφαίρα της κυκλοφορίας εμφανίζεται ως

«μια αληθινή Εδέμ των φυσικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό που κυριαρχεί εδώ είναι αποκλειστικά ελευθερία, ισότητα, ιδιοκτησία και Bentham. Ελευθερία! Διότι ο αγοραστής και ο πωλητής ενός εμπορεύματος, φερειπείν της εργασιακής δύναμης, καθορίζονται μόνο μέσω της ελεύθερης βούλησής τους. Συμβάλλονται ως πρόσωπα ελεύθερα, δικαϊκά ισότιμα. Το συμβόλαιο είναι το τελικό αποτέλεσμα με το οποίο δίνουν στη βούλησή τους μια κοινή δικαϊκή έκφραση. Ισότητα! Διότι αλληλοαναφέρονται μόνο ως εμπορευματοκάτοχοι και ανταλλάσσουν ισοδύναμο προς ισοδύναμο. Ιδιοκτησία! Διότι καθένας διαθέτει μόνο το Δικό του. Bentham! Διότι καθένας από τους δύο ενδιαφέρεται μόνο για τον εαυτό του. Η μοναδική δύναμη που τους ενώνει και τους συσχετίζει είναι εκείνη της ιδιοτέλειας, του ιδιαίτερου οφέλους, των ιδιωτικών συμφερόντων τους» (Μαρξ, 2016, σελ. 150).

Η ίδια η κυκλοφορία θεωρημένη στον εαυτό της εμφανίζεται ως η διαμεσολάβηση προϋποτεθειμένων άκρων, δηλαδή της «δίκαιης» ανταλλαγής των ισοδυνάμων εργασίας και χρήματος.

«Όμως δεν θέτει αυτή αυτά τα άκρα. Δεν πρέπει, λοιπόν, η ίδια να είναι διαμεσολαβημένη μόνο σε καθεμιά από τις στιγμές της, αλλά ως ολότητα της διαμεσολάβησης, ως συνολική διαδικασία» (Μαρξ, 1990, σελ. 186, τροπ. μτφρ. συντ.).

Η σφαίρα της κυκλοφορίας φαίνεται, λοιπόν, ότι επιτρέπει την πραγματοποίηση των ιδεωδών της αστικής κοινωνίας, ήτοι της ελευθερίας, της ισότητας και της ιδιοκτησίας, που είναι τα αιτήματα του πρακτικού Λόγου όπως απαντούν στην πρακτική φιλοσοφία του Immanuel Kant, στα οποία ο Marx αρχικά καταφάσκει και, εν συνεχεία, τα στρέφει εναντίον της αστικής παραγωγής, για να δείξει ότι αυτά πραγματοποιούνται μόνο φαινομενικά (πρβλ. Lutz-Bachmann, 1988, σελ. 173). Έτσι, ο Marx λαμβάνοντας κριτικά τις νόρμες της αστικής κοινωνίας βεβαιώνει την «κανονιστική έλλογη δεσμευτικότητα της κριτικής του στην αστική κοινωνία» (στο

ίδιο, σελ. 174). Ο Marx θα δείξει ότι η αντίληψη περί ισότητας στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν είναι αληθής, «ότι δυνάμει της αρχής της ισότητας παράγεται, αναπαράγεται η ανισότητα» (Adorno, 1964/2008, σελ. 127). Να πως περιγράφει καταληκτικά ο ίδιος ο Marx αυτήν την επίφαση περί δικαιοσύνης με όρους της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, που κυριαρχεί στη σφαίρα της κυκλοφορίας:

«ο εργάτης όμως έλαβε την ανταλλακτική αξία της εργασιακής δύναμης του πληρωμένη και μ' αυτό απαλλοτρίωσε εκουσίως τη χρηστική αξία της – όπως [είναι] η περίπτωση σε κάθε αγορά και πώληση» (Marx, 2016, σελ. 547, τροπ. μτφρ. συντ.).

Η δικαιοσύνη για τον Marx όμως δεν αφορά τόσο στη διανομή των αγαθών ή στην εγγύηση των βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών όπως στις φιλελεύθερες πολιτικές θεωρίες των John Rawls, Ronald Dworkin και Amartya Sen (πρβλ. Horn, ό.π., σελ. 94 κ.ε.· πρβλ. Hastedt, 1994, σελ. 204) όσο στην παραγωγή τους και τη διάθεσή τους για την παραγωγή (πρβλ. Forst, 2013/2017, σελ. 116). Γι' αυτό για να δείξει την επίφαση της δικαιοσύνης, που φαίνεται να κυριαρχεί στη σφαίρα της κυκλοφορίας, ο Marx θα καταφύγει στη σφαίρα της παραγωγής, επειδή στη σφαίρα της παραγωγής τραυματίζεται η αξίωση για ισοδυναμία και δικαιοσύνη μέσω της ιδιοποίησης της υπεραξίας από την πλευρά του καπιταλιστή, υπεραξία που παράγει το ιδιαίτερο εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη», όχι η «εργασία» (πρβλ. Köbler, ό.π., σελ. 34). Η ιδιαιτερότητα του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» έγκειται στο ότι αυτό το εμπόρευμα στη διαδικασία της κατανάλωσής του μέσω του καπιταλιστή, στη διαδικασία παραγωγής άλλων εμπορευμάτων, παράγει περισσότερη αξία απ' εκείνη που χρειάζεται για να αναπαράχθει το ίδιο:

«για να μπορέσει να αντλήσει αξία από την κατανάλωση ενός εμπορεύματος, ο χρηματοκάτοχός μας θα έπρεπε να είναι τόσο τυχερός, ώστε να ανακαλύψει εντός της σφαίρας κυκλοφορίας, στην αγορά, ένα εμπόρευμα η χρηστική αξία του οποίου θα κατείχε την ιδιόμορφη ιδιότητα να είναι πηγή αξίας, δηλαδή η πραγματική κατανάλωσή του θα ήταν αυτή η ίδια εξαντικειμενίκευση εργασίας και συνεπώς γέννηση αξίας. Και ο χρηματοκάτοχος βρίσκει στην αγορά ένα τέτοιο ειδικό εμπόρευμα – την εργασιακή ικανότητα ή την εργασιακή δύναμη» (Marx, 2016, σελ. 142).

Η εργασιακή δύναμη μετατρέπεται σε μισθωτή εργασία, σε εμπόρευμα, και χάνει τα ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά της, μετατρέπεται σε μια στιγμή του κεφαλαίου:

«αντιθέτως, το τμήμα του κεφαλαίου, που μετατρέπεται σε εργασιακή δύναμη, αλλάζει την αξία του στην παραγωγική διαδικασία. Αναπαράγει

το ισοδύναμό του και [παράγει] επιπλέον ένα πλεόνασμα, υπεραξία, η οποία μπορεί και αυτή να αλλάζει, μπορεί να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη. Αυτό το τμήμα του κεφαλαίου μεταβάλλεται διαρκώς από ένα σταθερό μέγεθος σε ένα μεταβλητό. Το ονομάζω ως εκ τούτου μεταβλητό τμήμα του κεφαλαίου ή συντομότερα: μεταβλητό κεφάλαιο» (στο ίδιο, σελ. 182).

Μ' αυτήν τη μετατροπή της η εργασιακή δύναμη γίνεται απλώς δότης της υπεραξίας με σκοπό τη διατήρηση και αύξηση του κεφαλαίου:

«το κεφάλαιο είναι νεκρή εργασία, η οποία ζωογονείται σαν το βρικόλακα μέσα από την απομύζηση ζωντανής εργασίας και ζει τόσο περισσότερο, όσο περισσότερο απομυζά απ' αυτήν» (στο ίδιο, σελ. 204, τροπ. μτφρ. συντ.).

3. Η ΑΞΙΑ ΩΣ ΑΥΤΟΜΑΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ

Σ' αυτήν τη διαδικασία ο εργάτης δεν είναι πλέον υποκείμενο, η εργασιακή του δύναμη αυτονομείται σε σχέση μ' αυτόν, αυτός παύει να είναι πρόσωπο όπως και ο καπιταλιστής, που προσωποποιείται σε οικονομικές κατηγορίες, γίνεται φορέας συγκεκριμένων ταξικών σχέσεων και συμφερόντων (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 13). Τη θέση τους παίρνει η αξία ή το κεφάλαιο. Σ' αυτήν την υποκατάσταση, που περιγράφει ο Μαρξ, συμπεριλαμβάνεται η συστηματική άρνηση των ανθρώπων ως αυτόνομα και έλλογα πράττοντα υποκείμενα. Αυτή «είναι η έκθεση μιας κατάστασης ακραίας αλλοτρίωσης και συγχρόνως δυνάμει των κανονιστικών προϋποθέσεων, που υπόκεινται σ' αυτήν την έκθεση, μια όξυνση της κριτικής του» (πρβλ. Lutz-Bachmann, 1988, σελ. 176). Η αξία γίνεται τώρα το υποκείμενο αυτής της διαδικασίας, καθώς στη σφαίρα της κυκλοφορίας αυτή μεταβαίνει

«διαρκώς από τη μια μορφή στην άλλη, χωρίς να χάνεται σ' αυτήν την κίνηση, και μετατρέπεται έτσι σε ένα αυτόματο υποκείμενο. Αν παγιώσει κανείς τις ιδιαίτερες μορφές εμφάνισης τις οποίες προσλαμβάνει εκ περιτροπής η αυτοαξιοποιούμενη αξία στην κυκλική πορεία της ζωής της, τότε αποκτά τους ορισμούς: το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα. Στην πραγματικότητα όμως η αξία γίνεται εδώ το υποκείμενο μιας διαδικασίας στην οποία, εναλλάσσοντας διαρκώς μορφή, άλλοτε παίρνοντας τη μορφή του χρήματος και άλλοτε του εμπορεύματος, μεταβάλλει το ίδιο το μέγεθός της, απωθείται ως υπεραξία από τον ίδιο τον εαυτό της ως αρχικής αξίας,

αυτοαξιοποιείται. Διότι η κίνηση μέσω της οποίας προσθέτει υπεραξία είναι η ίδια η κίνησή της, η αξιοποίησή της είναι συνεπώς αυτοαξιοποίηση. Έχει αποκτήσει την απόκρυφη ιδιότητα να θέτει αξία επειδή είναι αξία» (Μαρξ, 2016, σελ. 130).

Η μορφή της αξίας γίνεται τώρα το

«αυθυπερβαίνον υποκείμενο μιας τέτοιας διαδικασίας, εντός της οποίας τότε προσλαμβάνει και τότε αποβάλλει τη χρηματική και την εμπορευματική μορφή, διατηρώντας και εκτείνοντας όμως τον εαυτό της σ' αυτήν την εναλλαγή, η αξία χρειάζεται προπάντων μια αυτοτελή μορφή με την οποία να διαπιστώνεται η ταυτότητα με τον ίδιο τον εαυτό της. Αυτή δε τη μορφή την κατέχει μόνο στο χρήμα. Ως εκ τούτου αυτό αποτελεί την αφετηρία και το καταληκτικό σημείο κάθε αξιοποιητικής διαδικασίας» (στο ίδιο, σελ. 130).

Εν συγκρίσει προς την απλή κυκλοφορία, όπου η αξία των εμπορευμάτων αποκτά έναντι της χρηματικής τους αξίας απλώς την αυτοτελή μορφή του χρήματος, «απλή, όχι ανεπτυγμένη αξία», στην ανεπτυγμένη κυκλοφορία η αξία αποκτά πιο συγκεκριμένες μορφές και ανεξαρτητοποιείται όλο και πιο πολύ, οι «ύστερες συγκεκριμένες μορφές» της αξίας. Αυτή είναι και η κρυμμένη μέθοδος του Κεφαλαίου, η θεωρητική ανακατασκευή της διαδικασίας ανεξαρτητοποίησης της ανταλλακτικής αξίας, που στις Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (*Grundrisse*) ήταν φανερή (πρβλ. Reichelt, 1997, 102 κ.ε.: πρβλ. Psychopedis, ό.π., σελ. 264 κ.ε.). Η αξία

«παρασταίνεται αίφνης ως μια αναπτυσσόμενη, αυτοκινούμενη ουσία, για την οποία το εμπόρευμα και το χρήμα αποτελούν απλώς μορφές. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Αντί να παρασταίνει εμπορευματικές σχέσεις, εισέρχεται τώρα, κατά κάποιον τρόπο, σε μια ιδιωτική σχέση με τον εαυτό της. Διακρίνει τον εαυτό της ως αξία από τον εαυτό της ως υπεραξία, όπως ο Θεός Πατήρ διακρίνει τον εαυτό του από τον Θεό Υίο [...] Η αξία γίνεται, λοιπόν, αναπτυσσόμενη αξία, αναπτυσσόμενο χρήμα και ως αναπτυσσόμενο χρήμα κεφάλαιο. Προέρχεται από την κυκλοφορία, επανεισάγεται σ' αυτήν, διατηρείται και πολλαπλασιάζεται εντός της, επανεξέρχεται από αυτήν επαυξημένη και αρχίζει εκ νέου την ίδια κυκλική πορεία. $X - X'$, χρηματοτόκο κεφάλαιο –money which begets money–, αυτή είναι η περιγραφή του κεφαλαίου στο στόμα των πρώτων διερμηνέων του, των εμποροκρατών» (Μαρξ, 2016, σελ. 131, τροπ. μτφρ. συντ.).

Αν, λοιπόν, η αγορά με σκοπό την ακριβότερη πώληση ($X - E - X'$), φαίνεται να προσιδιάζει στο εμπορικό κεφάλαιο, ο Marx υπογραμμίζει ότι και

«το βιομηχανικό κεφάλαιο είναι χρήμα που μετατρέπεται σε εμπόρευμα και επαναμετατρέπεται σε περισσότερο χρήμα μέσω της πώλησης του εμπορεύματος. Δραστηριότητες οι οποίες, φερειπείν, πραγματοποιούνται μεταξύ αγοράς και πώλησης, εκτός της σφαίρας της κυκλοφορίας, δεν μεταβάλλουν τίποτε σ' αυτήν τη μορφή κίνησης. Τέλος, στο τοκοφόρο κεφάλαιο η κυκλοφορία $X - E - X'$ παρασταίνεται συντομευμένη στο αποτέλεσμά της χωρίς διαμεσολάβηση, τρόπον τινά επιγραμματικά ως $X - X'$, ως χρήμα που είναι ίσο με περισσότερο χρήμα, αξία που είναι μεγαλύτερη από τον εαυτό της. Όντως, λοιπόν, το $X - E - X'$ είναι ο γενικός τύπος του κεφαλαίου, όπως εμφανίζεται με άμεσο τρόπο στη σφαίρα της κυκλοφορίας» (στο ίδιο, σελ. 131).

Παρά τη δριμεία κριτική για την έννοια της ουσίας στη μαρξική θεωρία (πρβλ. Heinrich, 1997, σελ. 130 κ.ε.), οι φιλοσοφικές έννοιες της ουσίας (Substanz) και του υποκειμένου (Subjekt) είναι ενεργές και στο ύστερο έργο του Marx και συνδέονται με την αριστοτελική *Πρώτη φιλοσοφία* και, ειδικά, με τη λειτουργία της έννοιας της μορφής (πρβλ. Lutz-Bachmann, 1988, σελ. 178 κ.ε.: πρβλ. Bensch, 2019, σελ. 1· κριτικά σ' αυτό πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 57), και την εγγελιανή σύλληψη της ουσίας ως υποκειμένου (πρβλ. Heinrich, 2013, σελ. 116). Όπως είδαμε στο *Κεφάλαιο* γίνεται μάλιστα λόγος για ένα «αυτόματο υποκείμενο» και για μια «αυτοκινούμενη ουσία» (Marx, 2016, 131, τροπ. μτφρ. συντ.).³ Ο Marx δείχνει την αυτονομία της αυτοαξιοποιούμενης μορφής της αξίας στη διαδικασία σχηματισμού του κεφαλαίου και, συγχρόνως, *ex negativo* ότι οι συμμετέχοντες στην παραγωγική διαδικασία άνθρωποι-εργάτες δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως υποκείμενα δικαίου, όπως εκλαμβάνονται στην πρακτική φιλοσοφία του Kant, που παραχωρεί την προτεραιότητα στον πρακτικό Λόγο και στο αίτημα της αυτονομίας των υποκειμένων (πρβλ. Lutz-Bachmann, 1988, σελ. 178). Σε αντιστοιχία με την έννοια της μορφής της αριστοτελικής *Πρώτης φιλοσοφίας*, η οικονομική αξία επιτελεί στο μαρξικό *Κεφάλαιο* τη λειτουργία της «ουσίας» και αποδεικνύεται ως η καθολική μορφική καθοριστικότητα της συνολικής διαδικασίας. Η μορφή της αξίας (Wertform) μεταμορφώνει όλα τα κατ' αίσθηση συγκεκριμένα σε αφηρημένα, η εργασία που παράγει αξίες χρήσης ανάγεται σε αφηρημένη εργασία, και οι

³ Λόγω της σύνδεσης των όρων με την αριστοτελική *Πρώτη φιλοσοφία* ο όρος Substanz αποδόθηκε εδώ ως ουσία και όχι ως υπόσταση (πρβλ. Seidl, 1989, σελ. XXI κ.ε.).

άνθρωποι με αισθήσεις γίνονται απλοί φορείς της εργασιακής δύναμης (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 178 κ.ε.).

Η επίφαση της κυριαρχίας της αξίας ως της «αυτοκινούμενης ουσίας» της κοινωνικής ζωής στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό περιγράφεται και στο *Κεφάλαιο* ως «αλλοτρίωση», που συνδέεται στενά με την ανεξαρτητοποίηση του κεφαλαίου (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 180· πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 57). Και εδώ εμφανίζονται περιγραφές ως να προέρχονται κατ' ευθείαν από τα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, όπως ότι «τα μέσα παραγωγής μεταμορφώθηκαν αμέσως σε μέσα απομύζησης ξένης εργασίας» (Marx, 2016, σελ. 280). Οι αναφορές αυτές δείχνουν τη συνέχεια της θεωρίας της αλλοτρίωσης που διατυπώθηκε στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, αλλά τώρα πρόκειται λιγότερο για την απώλεια του εργάτη απ' ό,τι για τη λειτουργία του κεφαλαίου (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 55). Αυτή είναι η νέα προοπτική που προσδιορίζει τις κανονιστικές αποφάνσεις της μαρξικής θεωρίας (πρβλ. Köblier, ό.π., σελ. 37). Η θεωρία αυτή χαρακτηρίστηκε ως η θεωρία της αλλοτρίωσης στο *Κεφάλαιο* ή ως η εμπραγμάτωση (Verdinglichung), ή εξαντικειμενίκευση (Vergegenständlichung), που γίνεται η δεύτερη φύση των υποκειμένων στην πράξη της ανταλλαγής εμπορευμάτων από τον Georg Lukács (πρβλ. Habermas, 1981/1987, σελ. 474 κ.ε· πρβλ. A. Schmidt, 2001, σελ. 612· πρβλ. Postone, 2003, σελ. 185· πρβλ. Honneth, 2005, σελ. 23 κ.ε.). Η σύγκριση των αναφορών αυτών με τις αντίστοιχες στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* μπορεί να αναδείξει την ανεξαρτησία της αξίας, ή του κεφαλαίου, έναντι του υποκειμένου, τη μεταμόρφωσή της σε «αυτόματο υποκείμενο», αλλά και το νέο πλαίσιο των κανονιστικών αποφάνσεων της μαρξικής θεωρίας στο *Κεφάλαιο*. Στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* το αντικείμενο της εργασίας

«εμφανίζεται απέναντί της ως μια ξένη ουσία, ως μια ανεξάρτητη δύναμη από τον παραγωγό. Το προϊόν της εργασίας είναι η εργασία η οποία προσκολλάται σε ένα αντικείμενο, αντικειμενοποιείται, είναι η εξαντικειμενίκευση της εργασίας. Η πραγματοποίηση της εργασίας είναι η εξαντικειμενίκευσή της» (Marx, 1843-44/1982b, σελ. 364 κ.ε., μτφρ. συντ.).

Και στο *Κεφάλαιο* εμφανίζεται μια περιγραφή της εμπραγμάτωσης, αρχικά στα αποσπάσματα για τον φετιχισμό του εμπορεύματος, που αντιστοιχεί στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* και αφορά στα ίδια φαινόμενα όπως διέγνωσε άλλοτε ο Leszek Kolakowski (πρβλ. Kolakowski, 1977/1988, σελ. 303), ή ο Istvan Mészáros, ο οποίος αναφέρεται απλώς σε μια δεύτερη πλατιά σύνθεση της αλλοτρίωσης, ασύγκριτα πλουσιότερης και πιο συγκεκριμένα ολόπλευρης, ωστόσο χωρίς να την

αναλύει συγκεκριμένα και να τη συνδέει με την αξία ως «αυτόματο υποκείμενο» (πρβλ. Μέσαρος, 1974, σελ. 256):

«ο φετιχιστικός χαρακτήρας του κόσμου των εμπορευμάτων πηγάζει από τον ιδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας η οποία παράγει εμπορεύματα. [...] Μόνο εντός της ανταλλαγής τους αποκτούν τα εργασιακά προϊόντα μια κοινωνικά όμοια αξιακή αντικειμενικότητα ξεχωριστή από την αισθητηριακά διαφορετική χρηστική αντικειμενικότητά τους. Αυτός ο διχασμός του εργασιακού προϊόντος σε χρήσιμο πράγμα και σε αξιακό πράγμα ενεργοποιείται πρακτικά μόνο από τη στιγμή που η ανταλλαγή έχει ήδη αποκτήσει επαρκή έκταση και σημασία» (Μαρξ, 2016, σελ. 53 κ.ε.).

Ωστόσο, στη συνέχεια της ανάλυσής του ο Μαρξ δεν θα παραμείνει απλώς στην απώλεια του εργάτη, αλλά θα περιγράψει την ανεξαρτητοποίηση της αξίας, του κεφαλαίου, έναντι του εργάτη.

«Επειδή πριν την είσοδό του στην [παραγωγική] διαδικασία η δική του εργασία ήταν ήδη αλλοτριωμένη από αυτόν, την είχε ιδιοποιηθεί ο κεφαλαιοκράτης και είχε ενσωματωθεί στο κεφάλαιο, τώρα εξαντικειμενικεύεται κατά τη διάρκεια της διαδικασίας συνεχώς σε ξένο προϊόν. Επειδή η παραγωγική διαδικασία είναι ταυτόχρονα διαδικασία κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης από τον κεφαλαιοκράτη, το προϊόν του εργάτη μετατρέπεται διαρκώς όχι μόνο σε εμπόρευμα, αλλά σε κεφάλαιο, σε αξία η οποία απομυζά την αξιοδημιουργό δύναμη, σε μέσα διαβίωσης τα οποία αγοράζουν ανθρώπους, σε μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούν τον παραγωγό. Ο ίδιος ο εργάτης παράγει, λοιπόν, αδιάκοπα τον αντικειμενικό πλούτο ως κεφάλαιο, ως μια δύναμη που είναι ξένη προς αυτόν, τον κατακυριεύει και τον εκμεταλλεύεται, και ο κεφαλαιοκράτης παράγει εξίσου αδιάκοπα την εργασιακή δύναμη ως υποκειμενική πηγή πλούτου, χωρισμένη από τα δικά της μέσα εξαντικειμενίκευσης και πραγματοποίησης, ως αφηρημένη πηγή πλούτου η οποία υπάρχει στην απλή σωματικότητα του εργάτη, εν ολίγοις παράγει τον εργάτη ως μισθωτό εργάτη. Αυτή η διαρκής αναπαραγωγή ή διαιώνιση του εργάτη είναι εκ των ων ουκ άνευ (sine qua non) για την κεφαλαιοκρατική παραγωγή» (στο ίδιο, σελ. 533 κ.ε., τροπ. μτφρ. συντ.).

Στο σύγχρονο εργοστασιακό σύστημα της βιομηχανίας το μηχανικό αυτόματο δεν εμφανίζεται ως αντικείμενο του συνδυασμένου συνολικού εργάτη, αλλά

«το ίδιο το αυτόματο είναι το υποκείμενο και οι εργάτες είναι απλώς προσαρμοσμένοι ως ενσυνείδητα όργανα στα ασυνείδητα όργανά του και όλοι μαζί υπάγονται στην κεντρική κινητήρια δύναμη» (στο ίδιο, σελ. 384).

Εδώ λαμβάνει χώρα μια αντιστροφή της σχέσης μέσων / σκοπών, καθ' όσον οι εργάτες μετατρέπονται πλέον στα «συνειδητά όργανα» των ασυνείδητων σκοπών των αυτομάτων, που «θέτουν» τους σκοπούς. Μιλάμε για έναν «τεχνικό αντικειμενικό καταναγκασμό» (Rohbeck, 2006, σελ. 58), στον οποίο συμμετέχει και η επιστήμη, αφού και αυτή αλλοτριώνεται:

«εντός του κεφαλαιοκρατικού συστήματος όλες οι μέθοδοι για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας εφαρμόζονται εις βάρος του ατομικού εργάτη· όλα τα μέσα ανάπτυξης της παραγωγής μεταστρέφονται σε μέσα κυριαρχίας και εκμετάλλευσης του παραγωγού, ακρωτηριάζουν τον εργάτη καθιστώντας τον μερικό άνθρωπο, τον απαξιώνουν σε εξάρτημα της μηχανής, αφανίζουν με τα δεινά της εργασίας του το περιεχόμενό της, τον αλλοτριώνουν από τις πνευματικές δυνάμεις της εργασιακής διαδικασίας στον ίδιο βαθμό στον οποίο στη διαδικασία αυτή ενσωματώνεται η επιστήμη ως αυτοτελής δύναμη· παραμορφώνουν τους όρους εντός των οποίων εργάζεται, τον υποτάσσουν κατά τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας στη μικροπρεπέστερη αξιομίσητη δεσποτεία, μετατρέπουν τη διάρκεια της ζωής του σε εργάσιμο χρόνο, εκτοξεύουν τη γυναίκα και το παιδί του στους τροχούς του Τζαγκαρνάτ του κεφαλαίου» (Μαρξ, 2016, σελ. 605).

Αυτός είναι ο πυρήνας μιας εξελικτικής προοπτικής, που διατρέχει το συνολικό μαρξικό έργο και προσδιορίζει τις κανονιστικές προτάσεις της μαρξικής θεωρίας (πρβλ. Köbler, ό.π., σελ. 37). Την πιο ακραία και φετιχιστική του μορφή η σχέση του κεφαλαίου την επιτυγχάνει υπό τη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*:

«Εδώ έχουμε $X - X'$, χρήμα το οποίο παράγει περισσότερο χρήμα, αυτοαξιοποιούμενη αξία, χωρίς τη διαδικασία που διαμεσολαβεί τα δύο άκρα [...] Το κεφάλαιο εμφανίζεται ως η μυστηριώδης και αυτοδημιούργητη πηγή του τόκου, της ίδιας του της αύξησης. Το πράγμα (χρήμα, εμπόρευμα, αξία) είναι τώρα ως απλό πράγμα ήδη κεφάλαιο, και το κεφάλαιο εμφανίζεται ως απλό πράγμα· το αποτέλεσμα της συνολικής διαδικασίας αναπαραγωγής εμφανίζεται ως μια ιδιότητα

που προσήκει σε ένα πράγμα αφ' εαυτού» (Marx, 1894/1989, σελ. 404 κ.ε., μτφρ. συντ.).

Έτσι, η κοινωνική σχέση της αξίας, ή του κεφαλαίου, αποκορυφώνεται στην κίνηση του χρήματος στον εαυτό του. Η ύστερη μαρξική θεωρία της εμπραγμάτωσης κινήθηκε από τον αρχικό φετιχισμό του εμπορεύματος, όπου ο αξιακός χαρακτήρας των εργασιακών προϊόντων σταθεροποιείται από την ενεργοποίησή τους ως αξιακών μεγεθών και «η κοινωνική κίνησή τους έχει γι' αυτούς [τους φορείς ανταλλαγής] τη μορφή της κίνησης πραγμάτων υπό της οποίας τον έλεγχο βρίσκονται, αντί να την ελέγχουν οι ίδιοι» (Μαρξ, 2016, σελ. 55), στο «αυτόματο φετίχ» του καθαρά χρηματικού κεφαλαίου. Είναι η μυστικοποίηση του κεφαλαίου στην πιο έντονη μορφή. Έτσι, η εμπραγμάτωση και η αντιστροφή της σχέσης μέσων / σκοπών επέτυχαν την πιο ακραία μορφή τους (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 58), έλαβαν τη μορφή της «αντικειμενικής επίφασης» (πρβλ. Φαράκλας, 2018, σελ. 200).

4. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΜΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗΣ ΩΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Στη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας εμφανίζονται δύο είδη πράξης, η παραγωγική εργασία και η ανταλλαγή εμπορευμάτων. Και τα δύο είδη πράξης δύνανται να υπαχθούν, σύμφωνα με την ενδιαφέρουσα ερμηνεία του Johannes Rohbeck, που ακολουθεί την κριτική του εργαλειακού λόγου του Max Horkheimer (πρβλ. Rohbeck, 1993, σελ. 124 κ.ε.), υπό το βεμπεριανό σχήμα της ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης. Κατ' αυτόν τον τρόπο η θεωρία της εμπραγμάτωσης ερμηνεύεται και ως θεωρία της πράξης (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 59). Αυτή μπορεί να αναδείξει τόσο την κανονιστική λειτουργία της αξίας στη μαρξική «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» όσο και τη μετάβαση στην κοινωνική πράξη υπέρβασης της «αντικειμενικής επίφασης». Στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, τα οποία επικεντρώνουν στην εργασία, ο πράττων θέτει ένα σκοπό και επιχειρεί με τα κατάλληλα μέσα να τον επιτύχει. Ωστόσο, τα τεχνουργήματα ανεξαρτητοποιούνται απ' αυτόν, ασκούν κυριαρχία στον δημιουργό τους και το σχήμα σκοπός / μέσα αντιστρέφεται. Το μοντέλο αυτό της θεωρίας της πράξης, που συνδέεται άρρηκτα με τη θεωρία της εμπραγμάτωσης, απαντά και στο ύστερο έργο του Marx και, ειδικά, στο *Κεφάλαιο*. Ωστόσο, επειδή εδώ ο Marx επικεντρώνει στην αξία με την οποία αρχίζει το *Κεφάλαιο*,⁴ η θεωρία αυτή ριζοσπαστικοποιείται αναδεικνύοντας

⁴ Ας υπομνησθεί εδώ η κριτική του W. F. Haug στην ομάδα του Althusser –ο Althusser πρότεινε, ως γνωστόν, την έναρξη ανάγνωσης του *Κεφαλαίου* από τη δεύτερη ενότητά του, από

τον διαμεσολαβητικό ρόλο της αξίας, του χρήματος και του κεφαλαίου (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 59 κ.ε.). Πρώτον, στην πράξη ανταλλαγής όπου το χρήμα ως μέσο της κυκλοφορίας βαθμιαία αυτονομείται, αυτό δεν υπηρετεί πλέον τη μεσολάβηση της ανταλλαγής εμπορευμάτων, αλλά εξέρχεται απ' αυτήν ως «αυτοσκοπός» αντιστρέφοντας τη σχέση σκοπού / μέσων:

«το εμπόρευμα πωλείται όχι για να αγορασθεί ένα άλλο εμπόρευμα, αλλά για να αντικαταστήσει την εμπορευματική μορφή με τη χρηματική μορφή. Από απλή διαμεσολάβηση του μεταβολισμού αυτή η μορφική μεταβολή γίνεται αυτοσκοπός» (Μαρξ, 2016, σελ. 106).

Δεύτερον, στη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο η αντιστροφή αυτή ενισχύεται. Ο κάτοχος χρήματος ακολουθώντας τον υποκειμενικό σκοπό του γίνεται καπιταλιστής, ωστόσο βαθμιαία υποτάσσεται στον αντικειμενικό σκοπό, στην ίδια δυναμική του κεφαλαίου, του οποίου η ανταλλακτική αξία γίνεται ο «προσδιοριστικός σκοπός»:

«αντιθέτως, η κυκλική πορεία $X - E - X$ ξεκινά από το άκρο του χρήματος και επιστρέφει τελικά στο ίδιο άκρο. Συνεπώς το παρωθητικό κίνητρό της και ο καθοριστικός σκοπός της είναι η ίδια η ανταλλακτική αξία» (στο ίδιο, σελ. 126).

Τρίτον, ό,τι συμβαίνει με την αξία, με το κεφάλαιο ως «αυτόματο υποκείμενο», ισχύει και για τη μηχανή, η οποία αυτονομείται και τώρα γίνεται το μηχανικό «αυτόματο το ίδιο υποκείμενο»:

«αποτελεί κοινό στοιχείο για κάθε κεφαλαιοκρατική παραγωγή, εφόσον δεν είναι απλώς εργασιακή διαδικασία αλλά ταυτόχρονα και διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, το ότι δεν χρησιμοποιεί ο εργάτης τον εργασιακό όρο, αλλά αντιστρόφως ο εργασιακός όρος χρησιμοποιεί τον εργάτη, όμως μόνο με τα μηχανήματα αυτή η αντιστροφή γίνεται τεχνικά απτή πραγματικότητα» (στο ίδιο, σελ. 387).

Δηλαδή τα τεχνικά μέσα στη βιομηχανία επιτυγχάνουν μια σχετική αυτονομία για να λειτουργήσουν ως υλικοί φορείς της καπιταλιστικής αξιοποίησης. Το εργοστάσιο γίνεται ο «αντικειμενικός παραγωγικός μηχανισμός», και στα τεχνικά μέσα της βιομηχανίας πραγματοποιείται η αντιστροφή σκοπών / μέσων. Όπως έχει επισημανθεί, και μάλιστα emphaticά, ο Μαρξ χρησιμοποιεί εδώ μια αναλογία: «όπως

τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, παραβλέποντας την πρώτη ενότητά του—, ότι η παραίνεσή της σημαίνει να γραφεί εκ νέου το Κεφάλαιο ξεκινώντας από την έννοια της εργασίας, καθ' όσον για την ομάδα Althusser η θεωρία της υπεραξίας είναι μόνο μια ειδική περίπτωση της γενικής θεωρίας της υπερεργασίας (πρβλ. Haug, 2013, σελ. 92 κ.ε.: πρβλ. Althusser and Balibar and Establet and Macherey and Rancière, 2015, σελ. 684).

το κεφάλαιο γίνεται υποκείμενο, έτσι δρα επίσης η μηχανή όπως ένα υποκείμενο» (Rohbeck, 2006, σελ. 60). Το αίτιο αντιστροφής της σχέσης σκοπών / μέσων δεν βρίσκεται απλώς στην ανθρώπινη εργασία, αλλά στα τεχνικά μέσα της βιομηχανικής παραγωγής πραγματοποιείται η αντιστροφή μέσων και σκοπών, η οποία υπάρχει ήδη εν σπέρματι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο Marx χρησιμοποιεί αυτό το μοντέλο σκέψης τόσο για την οικονομία όσο και για την τεχνική, επομένως πρόκειται για ένα γενικό ερμηνευτικό μοντέλο: «στην αντιστροφή σκοπού και μέσου συνίσταται η πραξοθεωρητική βασική δομή της αλλοτρίωσης. Αυτή είναι σ' αυτόν σχεδόν σαν ένας υπερβατολογικός όρος της μοντέρνας κοινωνίας» (στο ίδιο, σελ. 60 κ.ε.). Ας υπομνησθεί εδώ ότι το μαρξικό μοντέλο αντιστροφής κατάγεται από την κριτική του Ludwig Feuerbach στον G. F. W. Hegel ότι στη φιλοσοφία του, που έχει ως βάση της την «ταυτότητα είναι και νοείν», έχει αντιστραφεί η σχέση τους: αντί να είναι το «είναι» το υποκείμενο και το «νοείν» το κατηγορούμενο στη φιλοσοφία του Hegel γίνεται το κατηγορούμενο «νοείν» υποκείμενο και το υποκείμενο «είναι» κατηγορούμενο (πρβλ. Feuerbach, 1996, σελ. 258).

5. ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΣΤΙΣ ΥΛΙΚΕΣ ΝΟΡΜΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗΣ ΕΠΙΦΑΣΗΣ

Με την ύστερη θεωρία της εμπραγμάτωσης του Marx για την αξία και τη μηχανή ως «αυτόματο υποκείμενο» είδαμε συγκεκριμένα πως αυτός, ακολουθώντας την εγγελιανή και όχι την καντιανή παράδοση, αναζητά τις νόρμες της κριτικής του μέσα στην ίδια την πραγματικότητα, και ότι η ηθική αυτονομία, ή η ανθρώπινη ελευθερία ως ηθική ελευθερία, δεν μπορεί να παραμείνει απλώς αυτοαναφορική στον εαυτό της όπως στον Kant, να έχει αφετηρία τον Λόγο και εν συνεχεία να αναζητά τις κανονιστικές δομές στο ιστορικο-κοινωνικό γίγνεσθαι (πρβλ. Psychopedis, ό.π., σελ. 261 κ.ε.). Αυτή πρέπει να νοηθεί έξω από το στενό πεδίο της ηθικής και να μεταβεί στη σφαίρα του κοινωνικού, στη ρεαλιστική πράξη, όπου εδώ θα εδύνατο να είναι συγκεκριμένη, πραγματική και αποτελεσματική (πρβλ. Schweggenhäuser, ό.π., σελ. 104). Εν αντιθέσει όμως και προς τον Hegel, ο νεαρός Marx αντιστρέφοντας τη σχέση κράτους, οικογένειας και αστικής κοινωνίας θεωρεί την οικογένεια και την αστική κοινωνία ως τις προϋποθέσεις του κράτους για τη συνάρτηση μιας πρακτικά βιωμένης ηθικότητας:

«η οικογένεια και η αστική κοινωνία είναι οι προϋποθέσεις του κράτους· αυτές είναι οι κατ' ουσίαν δρώσες· όμως στο θεωρησιακό σκέπτεσθαι

(Spekulation) αυτό αντιστρέφεται» (Marx, 1843-44/1982a, σελ. 8, μτφρ. συντ.).

Επιπλέον, ο Marx ασκεί κριτική στις νόρμες της ελευθερίας και της ισότητας μετασχηματίζοντάς τες από κατηγορίες του δικαίου σε κατηγορίες της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 71). Το πλαίσιο αυτό ετέθη από τον Marx ήδη στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, όπου η ελευθερία προσδιορίστηκε ως η όχι-αλλοτριωμένη εργασία, ως η πραγματική αντίθεση της αλλοτριωμένης εργασίας που έχει ως αποτέλεσμα την ατομική ιδιοκτησία: αυτή είναι «το προϊόν, το αποτέλεσμα, η αναγκαία συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας, της εξωτερικής σχέσης του εργάτη με τη φύση και τον ίδιο τον εαυτό του» (Marx, 1843-44/1982b, σελ. 372). Η έλλειψη της ατομικής ιδιοκτησίας από πλευράς του μισθωτού εργάτη δεν είναι δικαϊκή τυχαιότητα, αλλά αναγκαία προϋπόθεση για την κοινωνική και δικαϊκή τάξη του καπιταλισμού (πρβλ. Arndt, 2015, σελ. 98). Στον κομμουνισμό θα πραγματοποιούνταν, σύμφωνα με τις περιγραφές των *Οικονομικών και φιλοσοφικών χειρογράφων*,

«η θετική άρση της ατομικής ιδιοκτησίας ως η ιδιοποίηση της ανθρώπινης ζωής, εξ αυτού είναι η θετική άρση όλης της αλλοτρίωσης, επομένως η επιστροφή του ανθρώπου από τη θρησκεία, την οικογένεια, το κράτος κ.λπ. στην ανθρώπινη, δηλαδή κοινωνική ύπαρξη» (Marx, 1843-44/1982b, σελ. 390, μτφρ. συντ.).

Ο Marx βλέπει στο ιδεώδες του κομμουνισμού εκείνες τις κοινωνικές σχέσεις, όπου το χρήμα, το εμπόρευμα και το κεφάλαιο δεν είναι οι αρχές που τις διαμεσολαβούν (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 71 κ.ε.). Γι' αυτό και ο κομμουνισμός

«ως ολοκληρωμένος νατουραλισμός = ουμανισμός, ως ολοκληρωμένος ουμανισμός = νατουραλισμός, είναι η αληθής επίλυση της σύγκρουσης του ανθρώπου με τη φύση και με τον άνθρωπο, η αληθής επίλυση της διαμάχης μεταξύ ύπαρξης και ουσίας, μεταξύ εξαντικειμενίκευσης και αυτοεπιβεβαίωσης, μεταξύ ελευθερίας και αναγκαιότητας, μεταξύ ατόμου και γένους» (Marx, 1843-44/1982b, σελ. 389, μτφρ. συντ.).

Ωστόσο, στο *Κεφάλαιο* ο Marx φαίνεται να παραιτείται από την ανάπτυξη αυτού του ιστορικοφιλοσοφικού του στόχου (πρβλ. Lutz-Bachmann, 1988, σελ. 191). Δεν αντιπαραθέτει πλέον στον καπιταλισμό τον κομμουνισμό ως αντίθεση στην ιδιωτική παραγωγή εμπορευμάτων, αλλά γίνεται λόγος για

«μία ένωση ελεύθερων ανθρώπων, οι οποίοι εργάζονται με κοινά μέσα παραγωγής και ξοδεύουν αυτοσυνείδητα τις πολλές ατομικές

εργασιακές δυνάμεις τους σαν μία κοινωνική εργασιακή δύναμη» (Μαρξ, 2016, σελ. 58).

Και εδώ, όπως στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, το χρήμα, το εμπόρευμα και το κεφάλαιο δεν θα διαμεσολαβούν τις κοινωνικές σχέσεις:

«το συνολικό προϊόν της ένωσης είναι ένα κοινωνικό προϊόν. Ένα τμήμα αυτού του προϊόντος χρησιμοποιείται και πάλι ως μέσο παραγωγής. Παραμένει κοινωνικό. Ένα άλλο τμήμα όμως καταναλώνεται ως μέσο διαβίωσης από τα μέλη της ένωσης. Πρέπει συνεπώς να διανεμηθεί μεταξύ τους. Το είδος της διανομής θα μεταβάλλεται ανάλογα με το ιδιαίτερο είδος του ίδιου του οργανισμού κοινωνικής παραγωγής και με το αντίστοιχο επίπεδο της ιστορικής ανάπτυξης των παραγωγών» (στο ίδιο, σελ. 58 κ.ε.).

Η νέα «υψηλότερη κοινωνική μορφή» περιγράφεται από τον Marx απλώς σε αδρές γραμμές, ότι αυτή θα έχει ως βασική αρχή της την «πλήρη και ελεύθερη ανάπτυξη κάθε ατόμου» (στο ίδιο, σελ. 555). Κι αυτό επειδή η εμμενής κριτική πρέπει να παραχωρήσει τη θέση της στην υπερβατική κριτική, της οποίας η θεωρητική έκθεση των κανονιστικών κριτηρίων της οφείλει να πάρει υπόψη της την ιστορικο-ηθική αυτοερμηνεία των συμμετεχόντων των ιστορικο-κοινωνικών βιόκοσμων (πρβλ. Lohmann, ό.π., σελ. 282 κ.ε.). Στο Κεφάλαιο ο Marx ασκεί κριτική στις νόρμες της αστικής κοινωνίας μέσω της ύστερης θεωρίας της εμπραγμάτωσης και μέσω αυτής της κριτικής προκύπτει η εικόνα μιας ιδεώδους κοινωνίας όπως και τα κριτήριά της, οι νόρμες της. Οι νόρμες αυτές αποκτούν υλικότητα, γίνονται κοινωνικές, καθ' όσον όλες οι μαρξικές κατηγορίες εμπεριέχουν τη δυνατότητα της έκθεσης τόσο της κίνησης της μορφής όσο και της κίνησης της κοινωνικής ύλης (πρβλ. Psychopedis, ό.π., σελ. 267). Αυτές θα πραγματοποιηθούν στο βασίλειο της ελευθερίας, στο οποίο η βιομηχανική παραγωγή επιτρέπει την απελευθέρωση από την αλλοτριωμένη εργασία μέσω της πράξης των ελεύθερων παραγωγών (πρβλ. στο ίδιο, σελ. 268· πρβλ. Forst, ό.π., σελ. 117 κ.ε.: πρβλ. Lohmann, ό.π., σελ. 256). Η «οικονομία του χρόνου» είναι η κοινωνική εναλλακτική λύση για την υπέρβαση του καπιταλισμού, καθώς δεν καθλώνεται μόνο στην ανάγκη για υλικά αγαθά, αλλά αναδύεται η ανάγκη για ελεύθερο χρόνο (πρβλ. Arndt, ό.π., σελ. 99). Αυτή η «οικονομία του χρόνου», την οποία αναπτύσσει ο Marx στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, είναι η βάση του βασιλείου της ελευθερίας, το οποίο υπερβαίνει το βασίλειο της αναγκαιότητας και έχει ως αναγκαία προϋπόθεση τη συντόμευση του ημερήσιου εργάσιμου χρόνου (πρβλ. Marx, 1894/1989, σελ. 828). Η ανάγκη για ελεύθερο χρόνο έρχεται σε αντιπαράθεση με την κυρίαρχη ερμηνεία της αύξησης

της υλικής παραγωγής, που απελευθερώνει την εργασία και καταστρέφει τη φύση (πρβλ. Arndt, ό.π., σελ. 100). Και μάλιστα, όπως εύστοχα το ανέδειξε ο Herbert Marcuse, το βασίλειο της ελευθερίας δεν βρίσκεται πέραν του βασιλείου της αναγκαιότητας, αλλά διεισδύει και αναδύεται μέσα σ' αυτό (πρβλ. Μαρκούζε, 1970/2013, σελ. 66).

Κλείνοντας, η επικαιρότητα των κανονιστικών συνεπακόλουθων της μαρξικής θεωρίας δεν πρέπει να παραμείνει απλώς στην αναφορά της ηθικής του Marx, στην οποία επικεντρώνει τελευταία η επιστημονική έρευνα. Διότι, όπως πολύ εύστοχα έχει επισημανθεί (πρβλ. Rohbeck, 2006, σελ. 73· πρβλ. Heinrich, 2013, σελ. 142 κ.ε.), η κριτική του Marx στην ηθική δεν τον μετατρέπει σε ηθικό φιλόσοφο, αφού κάθε ηθική συνδέεται με έναν εξουσιαστικό λόγο κυρίαρχων συμφερόντων. Επιπλέον, ως πρακτική ηθική πρέπει να συνδεθεί με τα ενδιαφέροντα των συμμετεχόντων και, το τελευταίο αλλά όχι ασήμαντο, μια θεωρία ως συγκεκριμένη βιωμένη ηθικότητα (Sittlichkeit) υπερέχει έναντι μιας αφηρημένης ηθικής φιλοσοφίας (Moralität). Αυτή η συγκεκριμένη βιωμένη ηθικότητα συνδέεται άρρηκτα στη «φιλοσοφική κοινωνική θεωρία» του Marx με τη μετάβαση από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας, με την πραγματοποίηση μιας έλλογης κοινωνίας, όπου έχει αρθεί η κοινωνική αδικία (πρβλ. Χορκχάιμερ, ό.π., σελ. 60). Έως ότου συμβεί αυτό, θα εξακολουθούμε να ζούμε στην προϊστορία. Και όσο επικρατεί η προϊστορία, η ελευθερία δεν θα είναι τίποτε άλλο από την αντίστασή μας στη φυσική ιστορία ως μαγεία, δηλαδή η ελευθερία δεν είναι δεδομένη, αλλά πρέπει πρώτα να δημιουργηθεί, πρέπει πρώτα να πραγματοποιηθεί (πρβλ. Adorno, 1964-65/2001, σελ. 243 κ.ε.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Adorno, Th. W. (2006). *Αρνητική διαλεκτική* (μτφρ.: Λ. Αναγνώστου). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καστοριάδης, Κ. (1985). *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας* (μτφρ.: Σ. Χαλικιάς και Γ. Σπαντιδάκη και Κ. Σπαντιδάκης). 2η έκδ. Αθήνα: Ράππα.
- Μαρκούζε, Χ. (1970/2013). *Ελευθερία και αναγκαιότητα. Παρατηρήσεις για έναν επαναπροσδιορισμό* (μτφρ.: Κ. Ράντης). Στο Herbert Marcuse. *Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια* (σελ. 59-70). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαρξ, Κ. (1990). *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (1857-58)* (μτφρ.: Δ. Διβάρης). Τόμ. 2. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (2014). Για την κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου [Εισαγωγή] (1843-44) (σελ. 147-159) (μτφρ.: Θ. Γκιούρας). Αθήνα: Κ.Ψ.Μ.
- Μαρξ, Κ. (2016). *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμ. 1. Βιβλ. 1: *Η παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου (1872)* (μτφρ.: Θ. Γκιούρας). Αθήνα: Κ.Ψ.Μ.
- Μέσαρος, Ι. (1974). *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση* (μτφρ.: Ε. Κωνσταντέλου). Αθήνα: εκδόσεις Ράππα.
- Φαράκλας, Γ. (2018). *Η Λογική του Κεφαλαίου. Μια κριτική εισαγωγή στην σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ*. Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Χορκχάιμερ, Μ. (1984). *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία* (μτφρ.: Α. Οικονόμου). Στο Μ. Χορκχάιμερ, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική* (σελ. 9-61). Αθήνα: Ύψιλον.

Ξενόγλωσση

- Adorno, Th. W. (1977). *Marginalien zu Theorie und Praxis*. In Th. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*, R. Tiedemann (eds). Vol. 10.2 (pp. 757-782). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Th. W. (1964-65/2001). *Zur Lehre von der Geschichte und von der Freiheit*. In Th. W. Adorno. *Nachgelassene Schriften*. R. Tiedemann (eds). Abteilung IV: *Vorlesungen*. Vol. 13. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Th. W. (1964/2008). *Philosophische Elemente einer Theorie der Gesellschaft*. In Th. W. Adorno. *Nachgelassene Schriften*. T. ten Brink and M. Ph. Nogueira (eds). Abteilung IV: *Vorlesungen*, Vol. 12. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Althusser, L. and Balibar, É. and Establet, R. and Macherey, P. and Rancière, J. (2015). *Das Kapital lesen*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Arndt, A. (2015). *Geschichte und Freiheitsbewusstsein. Zur Dialektik der Freiheit bei Hegel und Marx*. Berlin: Eule der Minerva.
- Bensch, H.-G. Zum „Automatischen Subjekt“. URL: <https://www.masch-hamburg.de/texte/Zum%20autom.%20Subjekt.pdf>, Πρόσβαση: 14/06/2019.
- Braunstein, D. (2011). *Adornos Kritik der politischen Ökonomie*. Bielefeld: Transcript.
- Demirović, A. (1999). *Der nonkonformistische Intellektuelle. Die Entwicklung der Kritischen Theorie zur Frankfurter Schule*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Fetscher, I. (1999). *Marx*. Freiburg: Herder.
- Feuerbach, L. (1996). *Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie*. In L. Feuerbach. *Entwürfe zu einer Neuen Philosophie*. Jaeschke, W. and Schuffenhauer, W. (eds). Hamburg: Meiner.
- Fleischer, H. (1980/2016). Über die normative Kraft im Wirklichen. In A. Honneth and U. Jaeggi (eds). *Arbeit, Handlung, Normativität. Theorien des Historischen Materialismus 2* (pp. 402-422). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Forst, R. (2013/2017). Gerechtigkeit nach Marx. In R. Jaeggi and D. Loick (eds). *Philosophie, Kritik, Praxis* (pp. 107-121). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1967/1969). Arbeit und Interaktion. Bemerkungen zu Hegels Jenenser “Philosophie des Geistes”. In J. Habermas. *Technik und Wissenschaft als “Ideologie”* (pp. 9-47). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1981/1987). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Vol. 1: *Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hastedt, H. (1994). Gerechtigkeit. In H. Hastedt and E. Martens (eds). *Ethik. Ein Grundkurs* (pp. 198-214). Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- Haug, W. F. (2013). *Das Kapital lesen – aber wie? Materialien zur Philosophie und Epistemologie der marxschen Kapitalismuskritik*. Hamburg: Argument.
- Hegel, G.W.F. (1994). *Vorlesungen: ausgewählte Nachschriften und Manuskripte*. Vol. 6: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Teil 1. Einleitung in die Geschichte der Philosophie; Orientalische Philosophie*. P. Garniron and W. Jaeschke (eds). Hamburg: Meiner.
- Heinrich, M. (1997). Geschichtsphilosophie bei Marx. In D. Behrens (eds). *Geschichtsphilosophie oder das Begreifen der Historizität* (pp. 127-140). Freiburg: Çaira.

- Heinrich, M. (2013). *Wie das Marxsche „Kapital“ lesen? Leseanleitung und Kommentar zum Anfang des „Kapital“ Teil 2*. Stuttgart: Schmetterling.
- Honneth, A. (1994). Pathologien des Sozialen. Tradition und Aktualität der Sozialphilosophie. In A. Honneth (eds). *Die Aufgaben der Sozialphilosophie* (pp. 9-69). Frankfurt: Fischer.
- Honneth, A. (2005). *Verdinglichung. Eine anerkennungstheoretische Studie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Horn, Ch. (2003). *Einführung in die Politische Philosophie*. Darmstadt: WBG.
- Köbler, R. (2011). Normativität bei Marx. In J. Ahrens and R. Beer and U.H. Bittlingmayer and J. Gerdes (eds). *Normativität. Über die Hintergründe sozialwissenschaftlicher Theoriebildung* (pp. 25-43). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kolakowski, L. (1977/1988). *Die Hauptströmungen des Marxismus. Entstehung, Entwicklung, Zerfall*. Vol. 1: *Entstehung*. München: Piper Verlag.
- Lohmann, G. (1980/2016). Gesellschaftskritik und normativer Maßstab. Überlegungen zu Marx. In A. Honneth and U. Jaeggi (eds). *Arbeit, Handlung, Normativität. Theorien des Historischen Materialismus 2* (pp. 234-299). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lutz-Bachmann, M. (1988). *Geschichte und Subjekt. Zum Begriff der Geschichtsphilosophie bei Immanuel Kant und Karl Marx*. Freiburg, München: Karl Alber.
- Lutz-Bachmann, M. (2013). *Ethik*. Stuttgart: Reclam.
- Marx, K. (1843/1982). M. an R. Kreuznach, im September 1843. In *Marx/Engels Gesamtausgabe*. Vol. I/2 (pp. 486-489). Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1843-44/1982a). *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. In *Marx/Engels Gesamtausgabe*. Vol. I/2 (pp. 5-138). Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1843-44/1982b). *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*. In *Marx/Engels Gesamtausgabe*. Vol. I/2. Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1847/1990). Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral. Beitrag zur Deutschen Kulturgeschichte. Gegen Karl Heinzen von Karl Marx. In *Marx Engels Werke*, 11th Ed. Vol. 4 (pp. 331-359). Berlin: Dietz.
- Marx, K. (1894/1989). *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Vol. 3. Book 3: *Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion*. F. Engels (eds). In *Marx Engels Werke*. 30th Ed. Vol. 25. Berlin: Dietz.
- Marx, K. and Engels, Fr. (1845-46/1990). *Die deutsche Ideologie*. In *Marx Engels Werke*, 9th Ed. Vol. 3. Berlin: Dietz.

- Postone, M. (2003). *Zeit, Arbeit und gesellschaftliche Herrschaft. Eine neue Interpretation der kritischen Theorie von Marx*. Freiburg: Çaira.
- Psychopedis, K. (2000). Das politische Element in der Darstellung dialektischer Kategorien. In J. Bruhn and M. Dahmann and C. Nachtmann (eds). *Kritik der Politik. Johannes Agnoli zum 75. Geburtstag* (pp. 259-278). Freiburg: Çaira.
- Reichelt, H. (1997). Zum Verhältnis von Psychologie und dialektischer Methode in der Marxschen Ökonomiekritik. In D. Behrens (eds). *Geschichtsphilosophie oder das Begreifen der Historizität* (pp. 79-126). Freiburg: Çaira.
- Rohbeck, J. (1993). *Technologische Urteilskraft. Zu einer Ethik technischen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rohbeck, J. (2006). *Marx*. Leipzig: Reclam.
- Rosdolsky, R. (1968). *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen „Kapital“: Der Rohentwurf des Kapitals 1857-1858*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Schmid Noerr, G. (2006). *Geschichte der Ethik*. Leipzig: Reclam.
- Schmidt, A. (1968/2018). Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie. In A. Schmidt. *Marx als Philosoph. Studien in der Perspektive Kritischer Theorie* (pp. 48-63). Springe: zu Klampen.
- Schmidt, A. (2001). Verdinglichung; Vergegenständlichung. In J. Ritter and K. Gründer and G. Gabriel. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Vol. 11 (pp. 608-613). Basel: Schwabe & Co. AG Verlag.
- Schmidt, F. W. (1971). Hegel in der Kritischen Theorie der “Frankfurter Schule”. In O. Negt (eds). *Aktualität und Folgen der Philosophie Hegels* (pp. 21-61). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmidt, F. W. (1972). Zum Begriff der Moral in der Kritischen Theorie der Gesellschaft. Anselm Hertz (eds). *Moral* (pp. 138-151). Mainz: Matthias-Grünewald-Verlag.
- Schweppenhäuser G. (2003). *Grundbegriffe der Ethik zur Einführung*. Hamburg: Junius.
- Seidl, H. (1989). Einleitung. In *Aristoteles. [Metaphysik] Aristoteles' Metaphysik* (pp. XI-LXIX). Horst Seidl (eds). 3th Ed. Hamburg: Meiner.
- Vieth, A. (2016). Philosophische Grundbegriffe. In M. Quante and D. P. Schweikard (eds). *Marx Handbuch. Leben – Werk – Wirkung* (pp. 145-172). Stuttgart: J.B. Metzler.
- Wieland, J. (1993). Die Ethik der Wirtschaft als Problem lokaler und konstitutioneller Gerechtigkeit. In J. Wieland (eds). *Wirtschaftsethik und Theorie der Gesellschaft* (pp. 7-31). Frankfurt am Main: Suhrkamp.